

Яремчук В.Д.

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
ТА СОБОРНОСТІ У СТРАТЕГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ СХІДНОЇ І ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена проблемі, яка стосується аналізу становища та пошуків найбільш оптимальної стратегії діяльності українських соціал-демократичних партій Східної і Західної України у роки Першої світової війни, висунення ними на порядок денний політичного життя питання національної державності та соборності.

Ключові слова: українські політичні партії, соціал-демократія, українська партійна система, Перша світова війна.

Jaremchuk Vjacheslav. The problem of national statehood and unity in the strategy of Ukrainian social-democracy of the Eastern and Western Ukraine in the period of the World War I. This article is dedicated to the problem of the analysis of situation and search for the optimal strategy for activities of Ukrainian social-democratic parties of Eastern and Western Ukraine during The World War I, raising of the issue of national State system and integration.

Key words: Ukrainian political parties, social-democracy, Ukrainian party system, the World War I.

На нинішньому етапі розбудови Української держави дедалі більшу роль відіграють політичні партії, які стали невід'ємним елементом сучасного громадянського суспільства. Поряд з тим, доволі динамічний розвиток національної партійної системи, складні (а інколи й суперечливі) процеси, що відбуваються в її середовищі, як відповідне реагування на виклики сучасності, потребують прискіпливого аналізу й використання уроків досвіду діяльності українських політичних партій у минулому, особливо на переломних етапах історії, зокрема, у переддень втілення у практику прагнень національного державотворення на початку ХХ ст., що відбувалося у роки Першої світової війни.

Сучасна українська історіографія належним чином відреагувала на такий важливий етап в історії української багатопартійності різних регіонів України, як Перша світова війна, що характеризувався і відновленням партійних організаційних структур в Наддніпрянській Україні, і якісно новим рівнем взаємодії (на рівні партійної системи) галицько-буковинських партій та української політичної еміграції на теренах Австро-Угорщини й Німеччини. Ця проблема безпосередньо чи побіжно висвітлювалась у низці фундаментальних видань з політичної історії України [1], а також у монографічних дослідженнях, брошурах,

численних наукових статтях, присвячених діяльності вітчизняних політичних партій [2].

Водночас, як відзначають дослідники з партійної проблематики [3, с. 4,5; 4], і надалі залишається досить актуальною потреба детальної розробки питання синхронності українського суспільно-політичного руху в Наддніпрянській та Західній Україні, його цілісності, поглиблення знань про українські партійні системи Східної та Західної України у всіх їхніх зв'язках та суперечностях, що має сприяти більш об'єктивному розумінню політичної історії українського народу. Повною мірою це стосується й діяльності українських соціал-демократичних партій Східної та Західної України, які попри розмежування кордонами, різні умови існування та спрямування політичної орієнтації зробили у складних умовах Першої світової війни практично перший, суттєвий крок у консолідації своєї діяльності, розробки новітньої стратегії національного та соціального визволення українства, що і стало предметом цієї статті.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) стала однією з переломних подій світової історії. Особливо болісним був удар, завданий нею по тих народах, які опинилися у зоні зіткнення геостратегічних інтересів і армій воюючих коаліцій – Антанти та Четвірного союзу. Серед них опинилися й українці, які були приречені на те, щоб поза своєї волі опинитися у вирі кривавого протистояння. Світова війна в Європі набула рис гострого етнічного конфлікту. Її активні учасники намагалися приєднати до своїх територій землі, що перебували на порубіжжі. Натомість, недержавні народи (чехи, словаки, поляки, південні слов'яни та інші) прагнули використати воєнний конфлікт для вирішення власного національного питання, у тому числі й створення власної державності. Усвідомлення ж українцями свого національного інтересу виявилось вкрай ускладненим, що зумовлювалося їхнім тривалим бездержавним існуванням, розчленуванням між ворогуючими між собою імперіями. Згадані реалії вносили й суттєві корективи до постановки завдань національно-визвольної боротьби, бачення її перспектив: місцева національно-

територіальна автономія, обмежений державний суверенітет, повний державний суверенітет, а наприкінці війни – висунення на порядок денний ідеї об'єднання українських земель в єдиній державі.

Вибух війни викликав активізацію українських політичних партій Східної та Західної України, які пов'язували з військовим конфліктом та його наслідками суттєву зміну становища українства. Через це на порядок денний національного суспільно-політичного руху було висунуто завдання не лише актуалізації українського питання в межах Росії, Австро-Угорщини, Європи, але й консолідації національних сил, вироблення єдиної стратегії дій у цей вирішальний момент історії. Однак, як відомо, реалізація цих планів, у тому числі й співробітництво підросійських та підавстрійських українських соціал-демократичних партій, виявилось значним чином ускладненою.

Так, на початковому етапі війни в українському середовищі підросійської України пошуки найбільш ефективної національної орієнтації практично призвели до розколу національного табору, що торкнулося й соціал-демократів. Причина цього полягала у низці обставин, головним чином внаслідок вилучення українського руху з легітимного поля політичної системи Росії, репресивної політики царизму, що значно утруднювало процес політичної самоорганізації. Провідні позиції серед українства, його громадсько-політичного проводу займав оборонський напрям, доктрина якого після була артикульована С. Петлюрою наприкінці липня 1914 р. на сторінках московського журналу «Украинская жизнь» у вигляді статті-відозви «Війна і українці». Відозва містила сподівання, що лояльні наддніпрянські українці мають право розраховувати на надання їм після війни «відповідних прав». Толерантне ж, на переконання С. Петлюри, ставлення Росії до українців Австрії мало сприяти виправленню історичної помилки – з'єднанню всіх частин України, що мало відбуватися у руслі поступового розвитку українського народу «в єднанні з відродженою Росією і народами, що її заселяють» [5, с. 196]. Окрім позиції ТУП (Товариства українських

поступовців), у заяві проглядалася і тактика українських соціал-демократів, спрямована на спільні дії з іншими революційними силами Росії [6, с.93].

Однак, як відомо, прагнення до консолідації (до речі, згаданий вияв лояльності був цілковито ігнорований самодержавством), призвів до зворотного результату – поляризації національних партійно-політичних сил Наддніпрянщини [7, с.193]. Ідеї, висловлені С. Петлюрою, виявилися цілком непридатними для української політичної еміграції, яка займала проавстрійську орієнтацію. У серпні 1914 р. у Львові було утворено Союз визволення України (СВУ), який сформувався з представників переважно лівих політичних партій, вихідців з УСД «Спілки», УСДРП, українських есерів. Головну політичну мету СВУ вбачала у створенні шляхом військової поразки Росії самостійної монархічної Української держави над Дніпром, побудованої на демократичних засадах під протекторатом Німеччини та Австро-Угорщини [8, с. 372–373, 374–375]. Хоча у 1917 р. з проголошенням УНР СВУ рішуче змінив тактику, закликаючи до негайного встановлення миру, історія закарбувала цю організацію саме як проавстрійську та пронимецьку з досить суперечливою позицією.

Третій напрям, якого дотримувалися переважно представники соціалістичних течій, за висловом В. Винниченка, був етноцентричним – «орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними зусиллями, зусиллями своїх працюючих мас» [9, с. 41]. До цієї групи входила значна частина українських соціал-демократів на чолі з В. Винниченком, закордонний осередок УСДРП, який гуртувався навколо журналу «Боротьба» (Женева), зосереджуючись на приматі захисту інтересів української нації, а не імперських амбіцій. Вони відстоювали гасла «Геть війну!», «Хай живе автономія України!». Ці дії здобули адекватну оцінку й з боку департаменту поліції Росії, який характеризував тактику українських соціал-демократів стосовно війни як цілком вільну від «оборонства» і взагалі всіляких зобов'язань щодо Російської імперії [10, арк. 14 зв.]. Однак це малопотужне угруповання не мало значимих впливів у суспільстві.

Щодо УСДРП, то на її тактиці суттєво позначилися процеси, які відбувалися з початком війни у середовищі міжнародного соціалістичного руху – II Інтернаціоналу. Як відомо, УСДРП цілковито підтримала антимілітаристські ухвали Штутгартського (1907 р.), Копенгагенського (1910 р.) та Базельського (1912 р.) конгресів Соцінтерну. Зокрема, партія підтримала резолюцію Штутгартського конгресу, який висловився за об'єднання зусиль соціалістів усіх країн, щоб завадити війні усіма засобами, а у разі її вибуху добиватися найскорішого її завершення і використання викликаної війною кризи для активізації визвольного руху, ліквідації капіталістичного ладу. На Базельському конгресі II Інтернаціоналу представники українських партій Росії та Австрії – УСДРП та УСДП – оголосили спільну антивоєнну відозву, у якій засудили можливість вибуху світової війни, що могла стати фатальною для 30-мільйонного українського народу [11, с.1.]. Спільна відозва української соціал-демократії Росії та Австрії була взята до відома Базельським конгресом, а її основні тези увійшли до «Маніфесту Інтернаціоналу у справі війни».

Натомість, міжнародні суперечності ще напередодні війни посилювали й розбіжності в орієнтаціях української соціал-демократії Росії та Австрії, особливо коли галицька УСДП дедалі відвертіше проявляла свій політичний вектор, спрямований проти «одвічного ворога» – російського царату. Початок I світової війни та перехід провідних європейських соціалістичних сил на позиції «соціал патріотизму» (участь в урядах, голосування в парламентах за надання воєнних кредитів), що на практиці призвело до заперечення усіх попередніх антимілітаристських резолюцій й розвалу II Інтернаціоналу, викликало лише додаткові труднощі у діяльності УСДРП.

Докорінно інакшою характеризувалася ситуація щодо УСДП в Галичині, яка хоча і була малопотужною, однак легальною парламентською партією. Незважаючи на суперечності з партіями ліберально-демократичного спрямування, вона була істотною складовою національної партійної системи Західної України, мала тривалий досвід

участі в суспільно-політичних процесах. Враховуючи небезпеку інвазії Росії на українські терени Австро-Угорщини, українські соціал-демократи (хоча і з певним застереженням) подібно до інших українських партій ще упродовж 1912–1914 рр. визначилися щодо політичної орієнтації, яка полягала у підтримці Австро-Угорщини проти Росії як головного ворога України [12, с. 212; 13, с.634–635].

Спираючись на попередні здобутки спільних дій, українські партії (УСДП разом з УНДП та УРП) подібно до інших національних суспільно-політичних сил Австрії утворюють 1 серпня 1914 р. у Львові політичну представницьку організацію галицьких українців – Головну Українську Раду (ГУР), яка у своєму Маніфесті закликала українців боротися на боці конституційної Австрії проти самодержавної Росії. Поразка останньої кваліфікувалася як спасіння українського національного життя в Австро-Угорщині та час народження на руїнах Російської імперії вільної України [14, с. 720–722]. У подальшому УСДП взяла посильну участь у роботі правонаступниці ГУР – Загальній Українській Раді (створ. у 1915 р.), яка, маючи партійно-депутатське представництво з Галичини та Буковини, СВУ практично набула статусу всеукраїнської політичної організації.

Вияв оборонських позицій українських соціал-демократів Галичини та Буковини знайшов вияв як у багатьох партійних документах, так і у брошурі відомого діяча УСДП М. Ганкевича під назвою «Соціалістичний інтернаціонал і війна» (Софія, 1915). Спираючись на теоретичні засади марксизму, він доводив, що гасло «захисту вітчизни» було цілком виправданим в умовах, коли якомусь народу, у даному випадку українцям, загрожувала небезпека поневолення. Тобто, боротьба за визволення з-під чужоземного ярма, за свою свободу і незалежність не суперечила ідеям соціалізму [15, с.7].

Натомість, у Росії внаслідок репресивної політики самодержавства свою активність українські соціал-демократи могли проявити лише спорадично (видання відозв та листівок, співпраця в редакціях демократичних ЗМІ,

доброчинних організаціях, студентському середовищі тощо). Можливість для розгортання своєї діяльності вони дістали виключно за кордоном. Щодо вже згаданого СВУ, то він, окрім тісної співпраці по партійній лінії з галицько-буковинською УСДП [16, с. 46, 47], активно діяв і в рамках ГУР та ЗУР. На міжнародній арені СВУ набув визнання й підтримку з боку соціал-демократів Центральних держав. Так, за сприяння австрійських соціал-демократів Союз видавав у Відні «Вісник СВУ», частина тиражу якого переправлялась у Наддніпрянську Україну. З допомогою німецького соціал-демократа О. Гельфанда у 1915 р. у Константинополі з кола активістів СВУ – частини членів УСД «Спілки» та УСДРП – була сформована група УСДРП, відома як «Українська соціал-демократія Росії». У своїй програмі нова організація висловила підтримку базовим цінностям соціал-демократії, руйнуванні капіталістичного ладу [17, с.108–111]. На сторінках свого органу «Робітничий прапор» (Софія) це політичне угруповання, зокрема у програмній статті М. Меленевського «Куди йти?» (Війна і завдання українського робітництва), закликала до єдності європейських революційних сил, соціал-демократії у боротьбі проти імперіалістичної війни, повалення капіталістичного ладу й утворення поміж «вільного об'єднання» народів Європи самостійної України [18, с. 5–6]. На той час згадана державність була артикульована лише у формі загальної декларації.

Натомість, намагання СВУ налагодити співпрацю з політичними силами Наддніпрянщини не мали розвитку. На перепоні цього були дії російських силових відомств, а також і те, що серед українського загалу, політичних партій ставлення до СВУ через його австро-німецьку орієнтацію варіювалося від прохолодного до ворожого. Зокрема, на сторінках «Украинской жизни», редагованого С. Петлюрою, дії СВУ розцінювалися як «нерозважливий крок» політичної групи, яка втратила орієнтацію [19, с.9]. Причина такого ставлення полягала як у глибинному менталітеті української громади Наддніпрянщини, традиційного слов'янсько-німецького цивілізаційного протисто-

яння, так і позиції українських соціалістичних партій, що сповідували боротьбу з самодержавством спільно з загальноросійським визвольним рухом і вирішення українського питання у рамках оновленої Росії.

Незважаючи на близькі гасла, які відстоювала РСДРП, виявилися безрезультатними й намагання СВУ досягти спільних дій з російськими соціал-демократами. Так, коли наприкінці 1914 р. один з діячів СВУ, лідерів УСД «Спілки» М. Меленевський (Басок) у листуванні з В. Леніним висловив пропозицію щодо співпраці на платформі військової поразки Росії, то отримав рішуче заперечення з боку останнього, обумовлене неможливістю мати будь-що спільне з організацією, яка розцінювалася як осередок буржуазного націоналізму й буцімто вела не до зближення робітників різних (і особливо воюючих) народів, але до зближення «з буржуазією і урядом «своєї» нації» [20, с.47].

Принципово ворожу щодо СВУ позицію зайняли українські політичні емігранти з Наддніпрянщини у Швейцарії, серед них член ЦК УСДРП Л. Юркевич (Рибалка). З 1915 р. він разом з лівим крилом УСДРП почав видавати у Женеві журнал «Боротьба», метою якого стала боротьба як проти «русофілів» (з «Украинской жизни»), так і проти прихильників австро-німецької орієнтації. На глибоке переконання ідеологів цієї групи, військова зміна кордонів на Схід чи Захід могла пов'язуватися лише з новим закабаленням українського народу. Тому вже у №1 журналу висувалася вимога переконати український пролетаріат в тому, що сучасна війна не тільки не скасовує попередніх політичних завдань, а навпаки – вимагає напруження сил, подвійної енергії у боротьбі з царськими порядками за політичну волю, за вільну Україну [21, с.1].

Критика СВУ з боку Л. Юркевича викликала взаємні звинувачення й заглиблення у тонкощі ідеологічних дискусій. Зокрема, М. Меленевський у своїй заяві відстоював наступну конструкцію: виступаючи проти царизму як політичного режиму, а не проти Росії як держави (стосовно України – агресора) і не бажаючи її погрому, – це

значить йти проти інтересів демократії і революції. За цих обставин і надалі відстоювати гасла української політичної автономії без відокремлення від Росії було нерозумною тактикою, яка служить справі російської реакції [6, с.76].

У цій тривалій дискусії між СВУ та женецькою «Боротьбою» на боці першої виступала галицька УСДП, яка стверджувала, що в умовах війни діяльність СВУ не суперечила інтересам українського народу [22, с.126–127]. Згадані суперечки мали продовження і в Наддніпрянщині. Зокрема, з боку Інформаційного Бюро Київського Студентства, у якому були відчутні есерівські впливи, було засуджено виступи «Боротьби», що буцімто не лише підривали позиції СВУ, але й порушували єдність українських революційних сил, йшли всупереч національній ідеї [23].

Водночас, принципова позиція женецької групи УСДРП стосовно СВУ, критика соціал-патріотизму європейської соціал-демократії також не призвели до покращення порушених перед війною взаємовідносин з російськими соціал-демократами. Незважаючи на те, що з боку газети «Соціал-Демократ» на початку 1915 р. (з приводу опублікування статті В. Левинського «Україна і війна») була дана позитивна оцінка журналу «Боротьба», у тому числі з причини його принципового розмежування з СВУ, загалом це не змінило ставлення РСДРП(б) до українського соціал-демократичного руху як «буржуазно-націоналістичного». Більше того, більшовицька фракція РСДРП і надалі нагадувала про попередні «гріхи» української соціал-демократії, пов'язані з передвоєнною дискусією на сторінках її журналу «Дзвін», які мали глибокий осуд (ідея «культурно-національної автономії», співвідношення національного та інтернаціонального) із загальним висновком: «незгоди... залишаються» [24].

Загалом ситуація, пов'язана з розробкою національної стратегії визвольного руху, була ускладнена тим, що у роки Першої світової війни як головні суб'єкти військового протистояння, так і антивоєнні сили, у тому числі пов'язані з соціалістично-революційним табором, продовжували і надалі ігнорувати українську проблематику. Останнє не сприяло консолідації дій «російської» УСДРП

та «австрійської» УСДП. Про це свідчили, зокрема, міжнародні конференції соціалістичних партій, які відбулися під час війни – Лондонська (1915 р.), де на порядку денного було обговорення питання «права націй», більш відомі – Ціммервальдська (1915 р.) та Кінтальська (1916 р.) конференції, головним прагненням яких було об'єднання соціалістичних сил, відродження II Інтернаціоналу. Так, незважаючи на відповідну артикуляцію, зокрема, з боку УСДРП, яка підготувала делегатам Кінтальської конференції доповідь у вигляді брошури «Україна і війна», українська проблема, що стосувалася долі найбільшого в Європі недержавного українського народу, на згаданому соціалістичному форумі, хоча на ній були присутні російські соціал-демократи, так і не пролунала. Про ставлення до УСДРП з боку більшовицького крила РСДРП свідчило й те, що О. Коллонтай оцінювала вищезгадану брошуру «Україна і війна», видану під псевдонімом Л. Рибалки (тобто Л. Юркевича), як «ганебно-шовіністичну», а В. Ленін зізнався, що «брошури Рибалки не читав: ніколи» [25, с. 227, 509].

Ігнорування вимог української спільноти Галичини та Буковини щодо вирішення національного питання, реальна перспектива поглинання українських земель Польщею не лише сприяло її радикалізації та переходу до опозиційного стосовно до Відня табору, але й більш рішучих кроків до налагодження тісних зносин з Наддніпрянською Україною, її політичними партіями, що особливо зримо проявилось на початку 1917 р. після вибуху Лютневої революції у Росії. Так, уже навесні 1917 р. український політичний провід (УПРепрезентація, СВУ) налагоджує зв'язки з Центральною Радою через її Інформаційне бюро в Стокгольмі.

У цей час великі сподівання українські політичні сили, зокрема соціал-демократи Східної і Західної України, пов'язували з міжнародним соціалістичним рухом, зокрема, з підготовкою до Стокгольмської конференції соціалістичних партій, проведення якої планувалося влітку 1917 р. Цю конференцію УСДРП (В. Винниченко) розглядала як місток до спільних дій і засіб втілення

ідеалу міжнародного соціалізму [27, с.2]. Серед прибулих на конференцію делегатів були й представники від соціал-демократії Галичини, які спромоглися розгорнути жваву діяльність. Зокрема, С. Вітик звернувся до УСДРП з пропозицією представляти її інтереси на конференції [28, с.2]. Офіційний представник УСДП В. Темницький поширював серед прибулих делегатів брошуру А. Чернецького «Проти національного поневолення – за самостійність і незалежність України» (німецькою мовою), видану 1916 року у Відні [16, с.46], в якій світова громадськість інформувалась про українську справу в Австро-Угорщині. На цьому форумі міжнародних соціалістів В. Темницьким було поширено меморандум (липень 1917 р.), який став квінтесенцією бачення українськими соціал-демократами вирішення українського питання у політичному, соборницькому сенсі. Його суть полягала у створенні самостійної Української держави, куди мали увійти усі землі, заселені українцями [26, с.640]. Однак, як відомо, країни Антанти згадані дії соціалістичних партій сприйняли як спробу перехопити ініціативу у мирному врегулюванні Європи, заборонивши своїм громадянам брати участь у конференції, через що вона не відбулася. РСДРП(б) ж, посилюючись на розбіжності з соціал-шовіністами, також відмовилася від участі у роботі конференції.

За таких обставин, не отримавши розуміння й натяку на підтримку з боку власних держав, міжнародної соціал-демократії, Антанти, українські політичні сили були вимушені як у роки війни, так і після її завершення боротися за своє національне визволення, творення власної незалежної держави самотужки. І лише з утворенням УНР у 1917 р., яка своїм IV Універсалом проголосила повну суверенність, та ЗУНР у 1918 р. консолідованими діями українських партій, серед них і соціал-демократів, вдалося у доволі скрутних політичних і міжнародних умовах підійти до втілення перших практичних кроків соборності українських земель – проголошення Акту Злуки у Києві 22 січня 1919 р. Натомість наявність істотних відмінностей українських суспільно-політичних сил щодо спрямування розвитку Української держави, несприятлива

зовнішня ситуація, посилена іноземною інтервенцією, стали на заваді завершення цього процесу.

Загалом, українська соціал-демократія Східної і Західної України у роки війни пройшла складний шлях внутрішнього організаційного зміцнення, формування новітньої доктрини втілення національної ідеї, що полягало у переході від принципу автономії до державної суверенності та соборництва усіх українських земель. Значну роль у цьому процесі відіграли як внутрішні чинники (відповідне реагування на виклики часу), так і зовнішні обставини, що полягали у використанні досвіду інших європейських народів зі створення своєї державності. Водночас доволі складні й суперечливі стосунки українських соціал-демократів Наддніпрянської та Наддністрянської України з суміжними партіями соціалістичного спрямування (зокрема, російськими, польськими, румунськими тощо) значним чином ускладнювали згадані процеси, що може стати об'єктом спеціального дослідження на перспективу.

1. Див.: Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – Т.1. – К.: Генеза, 2002; Україна: політична історія XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007.

2. Серед них: Брицький П., Добржанський О. Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. – Чернівці: Золоті литаври, 2007; Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.) [Кол. моногр.] /Ботушанський В.М., Гакман С.М., Макар Ю.І. та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005; Великочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія. – Івано-Франківськ: Вид.-дизайн. відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2009; Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. – К.: Основні цінності, 2004; Голуб А.І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець XIX – перша чверть XX століття): Навч. посібн. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998; Жерноклеєв О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ: Вид. дизайн. відділ ЦІТ, 2006;

Західно-Українська народна республіка 1918–1923: Історія (колективна монографія. Кер. авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001; Зорик А.С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / ХГАГХ. – Х.: Основа, 2002; Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – XX ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін.; За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Я.Й. Малика. Навч. посіб. – Львів: Світ, 2001; Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000; Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999; Расевич Василь. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 317–330; Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А., Лешкович Н.О. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.): Монографія. – Львів–Івано-Франківськ, 2000; Михальський І.С. Національно-політичний рух молоді в Україні в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 р.). – Луганськ: б.в., 1995; Адамович С. Співпраця Союзу визволення України з українськими громадсько-політичними організаціями і партіями Галичини // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 1999. – Вип. 2. – С. 46–50; Яремчук В. Загальна Українська Рада (1915–1916 рр.) як вияв системних дій українських політичних сил Наддніпрянської та Надністрирянської України // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 43. – С.23–41.

3. Павко А.І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень: Моногр. – К.: Знання, 2001. – С. 112.

4. Купріянюк О.В. Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми // Гілея. – Вип. 23. – К., 2009. – С.152–153.

5. Петлюра Симон. Війна і українці // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9 т. – Т.VI (90-і роки XIX – 20-і роки XX ст.). – К.: Дніпро. – С. 193–196.

6. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.

7. Україна: політична історія XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

8. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упорядн.: І.О.Кресіна

(керівник) та ін.; За ред. В.Ф.Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.1. – 583 с.

9. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [mareць 1917 р. – грудень 1919 р.]). – Ч.І. – Репринтне відтворення вид. 1920 року. – К., 1990. – 348 с.

10. Государственный архив Российской Федерации, г. Москва. – Ф. 102. – Оп. 253. – Спр. 24. – Арк. 14–14 зв.

11. Відозва українських соціалдемократичних партій Росії та Австрії до надзвичайного XIII міжнародного соціалістичного Конгресу в Базель // Вперед (Львів) – 1913. – № 1. – С. 1–2.

12. Маніфест Головної Української Ради // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упорядн. Т.Гунчак і Р.Сольчаник. – Мюнхен, 1983. – Т.1. – С.212–213.

13. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Часть друга. – Львів, 1927. – С. 433–736.

14. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914 рр. На підставі споминів та документів. – Ч.ІІ. – Львів, 1927. – С.433–736.

15. Ганкевич М. Соціалістичний Інтернаціонал і війна. – Софія: б.в., 1915. – 24 с.

16. Чернецький А. Спомини з мого життя. – К.: Основні цінності, 2001. – 168 с.

17. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.

18. Робітничий прапор (Софія). – 1915. – № 1. – С. 3–8.

19. Украинская жизнь. – 1914. – № 11–12. – С.9–11.

20. Ленін В.І. Баскові // Ленін В.І. ПЗТ. – К.: Політвидав України, 1975. – Т. 49. – С. 47.

21. Боротьба (Женева). – 1915. – №1. – С.1.

22. Жерноклеев О.С. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918). – 2-е вид., доп. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.

23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп.4. – Спр.548. – Арк. 113–113 зв.

24. Ленін В.І. Примітка «Від редакції» до статті «Україна і війна» // Ленін В.І. ПЗТ. – Т.26. – С.121.

25. Ленін В.І. О.М.Коллонтай // Ленін ПЗТ. – Т. 49. – С. 226–227, 509.

26. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918 /з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Ч.ІІІ. – Львів, 1930. – С.497–776.

27. Робітничя газета (Київ). – 1917. – 7 квітня. – С. 2.

28. Робітничя газета (Київ). – 1917. – 16 травня. – С. 2.